

TAKÁCS IMRE Címerek az Árpád-háziak pecsétjein

A királyi család, a királyság vagy az ország heraldikai reprezentációja Magyarországon az Árpád-kor nagyjából utolsó száz évében alakult ki. Két tömegesen előállított, szeriális médiumát ismerjük az uralkodói címerhasználatnak: a pecsétet és még nagyobb mennyiségben a pénzeket. Azt, hogy a 13. századi uralkodói pecsét kutatása még mindig tartogat izgalmas újdonságokat a jelképek középkori nyelvezetét, az uralkodói reprezentáció emlékeit és a címertant kutató történészek és művészettörténészek számára, Kovács Éva 1984-ben nyomtatásban napvilágot látott előadása bizonyította minden kétséget kizáróan. Ebben V. István 1270-ben készült kettős-pecsétjének feliratos címerábrázolását, kettős keresztjének bizánci ereklyekultuszban gyökerező szimbolikáját s a töviskoronával megkoszorúzott kereszt magyar címertörténetben elfoglalt, különleges helyét vizsgálta és határozta meg.¹ A pecsétken is testet öltő magyarországi heraldika kezdetei azonban V. István uralkodásánál jóval korábbi időkre, a 12. század utolsó évtizedére mennek vissza.

A középkori magyar királyi pecsét történetében Imre király aranybullája 1200 körül új pecsét típus és reprezentációs forma, az éremszerű kettőspecsét megjelenését hozza (*I. a–b kép*). A tipológiai újdonság mellett ez a pecsét még egy jelentős innovációt hordoz: minden jel szerint vele kezdődik el Magyarországon az uralkodói címerreprezentáció története, azzal együtt, hogy a kancelláriai gyakorlat 1196 után még mintegy három évtizeden keresztül az átmenet és a formakeresés jegyeit mutatja. Az éremszerű kettőspecsét megjelenését követően is használatban marad, sőt a korábbiaknál jelentősebb méretet ölt az egyoldalú királyi nagypecsét készítésére alkalmas királyi typarium. „A kettőspecsét használatba vételének célja eredetileg a régi egyoldalú nagypecséttel való visszaélésnek a megakadályozása volt, amit főképpen a két pecsétnyomónak külön kézben és helyen való őrzése tett lehetővé.”² Az előoldal továbbra is a trónuson ülő, felségjelvényekkel felru-

háztott uralkodót ábrázolja, a hátoldal önálló témájává a dinasztikus címerreprezentáció válik, ami Imre esetében az ez alkalommal bevezetett, hétszer vágott címerpajzs. A kérdés tanulmányozása nemcsak a magyar állam máig használt címerének előtörténetét és kialakulását követte nyomon, hanem a típusok és címerábrák átvételének, egymásra hatásának, ábrázolási toposzok, változatok és egyedi értelmezések ritka példáit is feltárta.³

Külön tanulmányozást igénylő kérdés a másik királyi jelvény, a kettős kereszt mint uralmi szimbólum felbukkanása az Árpádok országában. Az egyik lehetőség szerint a jelvény mintaképének kiválasztása, s a bizánci udvarban jól ismert kettős kereszt alakú kultusztárgyak magyarországi karrierjének megindítása III. Bélának és kortársainak tulajdonítható. Kovács Éva ezt a 13. század folyamán dinasztikus jelképpé és egyre inkább az királysággal azonosuló címerábrává avanszó mintaképet egy emblematikus és spirituális erővel felruházott, nagy fontosságú tárgynak, Krisztus keresztje partikuláját tartalmazó ereklyetartónak látta, amelyhez legkönnyebben a császári udvarban lehetett hozzájutni, s erre III. Béla esélyei kétségtől a legjobbak voltak.⁴ Magát a kitüntetett szerepet játszó tárgyat természetesen nem tudjuk meghatározni annak ellenére, vagy éppen azért, mert több fennmaradt dominikális ereklye tartójára is gondolhatunk. Az egyik szóba hozható tárgy az esztergomi kincstár először 1609-ben dokumentált, kettős kereszt alakú *loculust* tartalmazó, zománcdíszes sztaurothékája lehetne. A sztaurothéka első említésekor feljegyzett, forrásokkal sajnos igazolhatatlan 1190-es készítési dátuma akár a Magyarországra kerülésével is kapcsolatban állhat.⁵ A sztaurothékát III. Béla korával és személyével ösz-

¹ Kovács Éva: Signum crucis – lignum crucis. A régi magyar címer kettős keresztjének ábrázolásairól. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. (Szerk. Székely György.) Bp., 1984. (Memoria Saeculorum Hungariae) 407–423.; A tanulmány változatlan formában újból megjelent: Kovács Éva: Species modus ordo. Válogatott tanulmányok. Bp., 1998. 341–351. Az első megjelenésre hivatkozom.

² Kumorovitz L. Bernát: A magyar pecsétábrázolás története a középkorban. Bp., 1993. 70.

³ Kropf Lajos: A magyar címer II. András aranypecsétjén. *Turul*, 14 (1896) 134–135.; Hóman Bálint: A magyar címer történetéhez. *Turul*, 36 (1918–1921) 3–11.; Dóry Ferenc: Magyarország címerének kialakulása. *Turul*, 35 (1917) 17–33.; Donászy Ferenc: Az Árpádok címerei. Bp., 1937.; Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer hármashégye. *Turul*, 57 (1942) 22–32.; Kovács É.: Signum crucis i. m. 407–423.

⁴ Kovács É.: Signum crucis i. m. 407–423.

⁵ Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár. A tárgy kutatástörténetéhez: Genthon István: Esztergom műemlékei. I. Bp., 1948. (Magyarország műemléki topográfiája I. 1.) 219–220.; Somogyi Árpád: Az esztergomi bizánci sztaurothéka. Bp., 1959. 30–34. Az esztergomi ereklyetartó datálási lehetőségei között a 13. század elejét megengedő Marie-Madeleine Gauthier nem zárja ki a bizánci hatást tükröző magyarországi készítésének lehetőségét

szefüggésbe hozó K. Wessel elgondolása⁶ – nem véletlenül – napjainkban is visszatér a bizantinológiai szakirodalomban.⁷

A másik, ennél minden bizonnyal fontosabb és történetet tekintve is jobban dokumentált tárgy, egy a 15. század óta a salzburgi kincstárban őrzött, de biztosan Esztergomból elszármazott, karsú, aranyborítású kettős kereszt (2. a kép).⁸ A viszonylag kis méretű – kétségtelenül a tárgy eredeti állagához tartozó – kristálygömb és a felette emelkedő, filigráns dísszel borított ereklyetartó kereszt készítési helye máig nincs meggyőzően meghatározva. Nem közömbös a készítés lokalizálása szempontjából az a magyar szakirodalomban jól ismert összefüggés, amely a salzburgi kereszt ornamentikáját a magyar jogar díszítéséhez és egy székesfehérvári filigrános leletcsoporthoz fűzi,⁹ miként az sem, hogy – amit a stíluskörrel a legalaposabban foglalkozó Kovács Éva évtizedekkel ezelőtt rámutatott „e pregnánsan körvonalazható stílusú műhelyből került ki a koronázási palást gallérjaként másodlagosan felhasznált textilmű is”.¹⁰ Az ereklyetartó kettős kereszt eredeti funkciójával kapcsolatban Deér József sejtése nyomán később az fogalmazódott meg, hogy a magyar királykoronázásokhoz használt ceremonális tárgy, „eskükereszt” lehetett,¹¹ készítési helyeként az 1100 körüli Magyarország hipotézise is megjelent.¹²

Elfogadva a kereszt és kristálygömb kompozíciós összetartozását, még egy lehetőségre kell felhívni a figyelmet. Ez a lehetőség a tárgynak mint uralkodói glóbusznak, „országalmának” az értelmezése, amit alakja önmagában is felkínál. Glóbuszra helyezett magas kettős keresztet uralkodói jelvényként tart kezében Beatrix császárné Nagy Károly 1166 és 1170 között készült, 1794 óta a Louvre-ban őrzött karereklje-tartójának domborművén (2. c kép).¹³ A salzburgi kereszt

sem. *Gauthier, Marie-Madeleine*: Les routes de la foi: reliques et reliquaires de Jérusalem à Compostelle. Fribourg (Suisse), 1983. 122.

⁶ *Wessel, Klaus*: Die byzantinische Emailkunst vom 5. bis 13. Jahrhundert. Recklinghausen, 1967. (Beiträge zur Kunst des christlichen Ostens Bd. 4.) 161.

⁷ Ld. *Ulrich Henze* leírását, In: *Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik. I–III.* Ausst. Kat. (Hg. Legner, Anton.) Köln, 1985. III. k. 116.; valamint *J. C. Anderson* meghatározását, In: *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261.* Exh. cat. (Ed. Evans, Helen C.–Wixom, William D.) Metropolitan Museum of Art. New York, 1997. 81.

⁸ A Beckensloer János érsek által 1476-ban elhurcolt kincsek közé tartozó kettős keresztéről: Dommuseum zu Salzburg. Salzburg, 1981. 52.

⁹ *Kovács É.*: *Species* i. m. 184. kép

¹⁰ *Kovács Éva*: A román kori magyar művészet kutatásának néhány kérdése. In: *Művészettörténet–tudománytörténet.* (Szerk. Timár Árpád.) Bp., 1973. 16.

¹¹ Deér Józsefre hivatkozva „... sei das Schwurkreuz der ungarischen Könige gewesen.” *Widrich, Hans*: Salzburgs Alte Schatzkammer. *Alte und Moderne Kunst*, 93 (1967) 11–12. Vö. *Kovács Éva*: Árpád-kori ötvösség. Bp., 1974. 18–19.; *Uő.*: III. Béla és Antiochiai Anna halotti jelvényei. In: *Kovács É.*: *Species* i. m. 130., 79. jegyz. Minden bizonnyal ide tartozik Kovács Évától az a Deér József közlésére utaló mondat, amely szerint III. Béla kölcsönözhetette a bizánci császároktól a kettőskeresztes országalmát. *Kovács É.*: *Signum crucis* i. m. 422.

¹² *Fillitz, Hermann–Pippal, Martina*: Schatzkunst. Die Goldschmiede- und Elfenbeinarbeiten aus österreichischen Schatzkammern des Hochmittelalters. Salzburg–Wien, 1987. 122.

¹³ *Deér, Josef*: Die Siegel Kaiser Friedrichs I. Barbarossa und Heinrichs IV. in der Kunst und Politik ihrer Zeit. In: *Festschrift Hans R. Hahnloser.* Zum 60. Geburtstag. 1959. (Hg. Beer, Ellen J.–Hofer, Paul–Majon, Luc.) Basel–Stuttgart. 1961. 64. 25. kép. Vö. *Zeit der Staufer.* (Hg. Hausherr, Reiner.) Ausst. Kat. Stuttgart, 1977. I. k. 398–399.

jelvénytörténeti szerepének további részletezése egy jóval bonyolultabb probléma, a magyar koronázási jelvényegyüttes kialakulásának története irányába vinné tovább a gondolatmenetet. Ehelyett vissza kell térnünk a királyi pecsétek jelvénytörténeti kérdéseire.

Mielőtt az Árpádok címerhasználatának pecséteken fennmaradt példáit sorra vennénk, tisztáznunk kell egy a szakirodalomban időnként felbukkanó, téves kormeghatározáson alapuló félreértést. Az Árpád-házi királyi címerekről készült legutóbbi összefoglalás szerint „a királyi hatalmat szimbolizáló kettős kereszt III. Béla király (1172–1196) pénzein fordul elő, kezdetben még pajzs nélkül, az 1190 táján vert pénzekben azonban már pajzsba foglalva”.¹⁴ A megállapítás hivatkozási alapjául azok a kettőskeresztes denárok szolgálnak, amelyek között valóban vannak címerpajzs nélküli, és címerpajzsos változatok, közös tulajdonságuk a *BELA R* vagy *BELA REX* felirat, kormeghatározásokban azonban mindig is volt némi bizonytalanság.¹⁵ A címerpajzsba foglalt kettős kereszt körirátának Béla királyát (CNH. I. 263–264.; H. 69.) Hóman Bálint írása előtt nem tekintették III. Bélával azonosnak,¹⁶ s a pajzs körül olvasható, a 13. század középső évtizedei előtt nehezen elképzelhető, gótikus majuszkulák epigráfiai jellegzetességei láttán ez nem is volna indokolt (76. o. 1. kép). Az egyik oldalán pajzs nélküli kettős keresztet és az előzőhöz nagyon hasonló betűformákból álló *BELA R* feliratot hordozó, a másik oldalán kör alakú keretbe foglalt kettős keresztrel díszített denár kibocsátója (CNH. I. 112.; H. 67.) szintén inkább IV. Béla lehetett.

Semmilyen bizonyíték nincsen arra vonatkozólag, hogy a címerpajzsba foglalt kettős kereszt mint kiérlelt heraldikai motívum IV. Béla 1235-ös trónra lépése előtt megjelent volna a magyar királyok címerhasználatában. Nem tekinthető ilyennek az a szokatlan ábrázolásokat viselő, felirat nélküli denár sem, amelynek előoldalán uralkodópár profilarc képe jelenik meg, a hátoldalán torony látható, amelyet két oldalról kettős keresztrel ábrázoló, felfüggesztett címerpajzsok vesznek közre (CNH. I. 309.; H. 279; 76. o. 4. kép). Az első jól datálható kettőskeresztes címerpajzsok IV. Béla első kettős pecsétjének és aranypecsétjének hátoldalán láthatók (5. a–b kép), amelyből Mária királyné pecsétjére csak a pajzs nélküli kereszt-jelvény került át, mintát adva ezzel a 13. század folyamán őt követő

¹⁴ *Bertényi Iván*: Az Árpád-házi királyok címerei és Aragónia. In: *Királylányok messi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban.* Katalógus. (Szerk. Sarobe, Ramon–Tóth Csaba.) Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2009. 189. Hasonló megfogalmazás: *Bertényi Iván*: *Kis magyar címertan.* Bp., 1983. 67.

¹⁵ Ilyen egy címerpajzs nélküli kettős keresztet és *BELA R* rövidített köriratot tartalmazó denár (*Réthy László*: *Corpus nummorum Hungariae. I–II.* Bp., 1899–1907. [a továbbiakban: CNH.] I. 112.; *Lajos Huszár*: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute.* Bp., 1979. [a továbbiakban: H.] 67.) mindkét szerző által III. Béla korára datálva. A másik változata a Béla király nevét viselő denártípusnak hegyes talpú címerpajzsba helyezett kettős keresztrel díszített pénz (CNH. I. 263–264.; H. 69.). Ezt Réthy még IV. Béla pénzének tartotta, Huszár Lajos és nyomában Kristó és mások III. Béla pénzének publikálták. Vö. III. Béla emlékezete. (Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc–Marosi Ernő.) Bp., 1981. 14 d. kép.

¹⁶ *Hóman Bálint*: A magyar címertörténetéhez. *Turul*, 36 (1918–1921) 3–11.; *Kumorovitz L. B.*: A magyar címer hármashégye i. m. 24., 25., 28.; *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar címer kettős keresztje és hármashalma. A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Szent Norbert gimnáziuma 1941/42-i évkönyve. Gödöllő, 1942. Kny. 18.

magyar királynéknak, akik az utolsó Árpád-házi királynét, Habsburg Ágneszt kivéve következetesen pajzs nélkül alkalmazták pecsétjeiken a királyi címerábrát (5. c kép).

A kettős kereszt azonban mint személyhez köthető uralkodói jelvény már kétségteljesen felbukkant a 12. század vége felé – ha III. Béla korában erről legfeljebb sejtéseink lehetnek is. Fiának, Imre királynak nagypecsétjén az uralkodó oldalra tartott jobbáiban feltűnő nagyságú glóbusz látható, rajta hatalmas kettős kereszt (2. d kép). A szélesedő végű szárak keresztveződésénél gyöngyszem alakú díszítés jelenik meg, amelyeknek bizánci mintaképeire (például Wibald apát triptychonja, New York, Pierpont Morgan Library) a szárakat összekapcsoló András kereszt alakú kötés ábrázolási szokásával együtt Kovács Éva már felhívta a figyelmet.¹⁷ Ha a szárkeresztveződések díszítése nem is magyarázható közvetlen mintaképként használt valódi tárgy utánzásával – amint az a 13. századi magyar királyi pecsétek kettőskeresztes címereinél ez más esetben indokoltan felmerülhet¹⁸ –, mégiscsak a triumfális uralmi jelkép bizánci használati szokásának ismeretével kell számolnunk, ami annál érdekesebb, mert a figura kompozíciójának és stílusának francia forrásai vannak. A kettőskeresztes glóbusz ábrázolása a nyugati előképekről azonban semmiképpen nem eredeztethető. A kettős kereszt ábrázolását a 9–11. századi bizánci pénzeket kétféle formában is ismerjük: mint égi eredetű, apokaliptikus összefüggésű motívum,¹⁹ vagy mint a császár kezében tartott hatalmas szimbólum, kereszties országalma, *globus cruciger* (2. b kép).²⁰ A magyar jelvénytörténet bizánci szálai között az utóbbiak lehetnek a meghatározóak, főként, ha Percy Ernst Schramm szemben Deér Józsefnek adunk igazat, aki szerint a glóbusz nemcsak a képi reprezentáció látványos kelléke volt, hanem valóságos jelvényként is használták a bizánci udvarban.²¹ Bizánc meghatározó szerepét húzzák alá a kettős kereszt magyarországi megjelenésében azok a hagyományosan a 12. század végére datált pénzérmék is, amely között vannak felirat nélküli veretek (CNH. I. 116.) és talán valóban III. Béla nevéként feloldható *B* monogrammal ellátott példányok (H. 68.). Közös vonásuk a talpazatra helyezett kettős kereszt, egy valóságos tárgy ábrázolása, amely a királyság számára minden bizonnyal kitüntetett jelentőséggel bíró ereklye lehetett.

Az Árpád-házi királyi címerhasználat összefüggésében említést érdemel a kereszt-jelvény fejlődésének egy kivételesen érdekes, alig ismert fejezete, II. András uralkodásának ideje is, annak ellenére, hogy a pecsét-használatban éppen ekkor semmilyen nyoma nincs a bizánci *insigne* magyarországi jelenlétének. II. András két változatban ismert királyi kettős pecsétjének és aranybullájának hátoldalát az Imre király által

bevezetett, oroszlánfigurákkal díszített, vágott címerpajzs töltötte ki (1. a–b–c–d kép). Imre 1202-ből fennmaradt aranypecsétjén jelenik meg elsőként a hétszer vágott pajzs, amelyet a magyar középkor-kutatás hagyományosan Aragóniai Konstanca hozományának tart. Ezt az értelmezést legutóbb Bertényi Iván általánosabb európai címerfejlődési kontextusba helyezve okkal vonta kétségbe.²² Vélekedését azzal is alátámaszthatjuk, hogy egy ilyen családi címerkölcsönzés a testvére riválisaként politizáló András trónra lépését aligha élte volna túl. A II. András által veretett pénzek – bár olykor a pecsétek vágott címerét is használják²³ – ugyanakkor a kereszt-szimbólika és a kettős kereszt jelvény jelentőségének növekedéséről, kontextusának erőteljes gazdagodásáról szólnak, nem utolsósorban II. Andrásra mint kereszties lovagra irányítják a figyelmet. A bizánci eredetű kereszt-kultuszt és a belőle kifejlődő képhagyományt a 13. században a kereszties hadjáratok céljai és fogalmai árnyalják és éltetik tovább.

Kovács Éva egy késői munkája lábjegyzetében utalt azokra a 13. századi magyar denárookra, amelyeken a bizánci kettős kereszt jelvény jelentése közvetlen Jeruzsálem-allúziókkal bővül.²⁴ Nagy számban ismerünk egyszerű görög keresztrel díszített vereteket a korszakból, amely az Árpádok korábbi pénzkiadásának képi világában is gyökerezhetnek, de a kiszélesedő és visszametszett szárvégű változatok – amelyek Kovács Évát a máltai keresztre emlékeztették – biztosan nem sorolhatók be a 12. századi tradíció hordozói közé. Különösen azért nem, mert ez a kereszties jelvényére utaló jelvényforma az esetek többségében az érem másik oldalára vert, kupolás épületábrázoláshoz társul, amelyet a jeruzsálemi Anasztaszis-templom jelzésének, illetve általános Jeruzsálem-jelképének kell tekintenünk.²⁵ Kivételes helyet foglal el ezek között a pénzek között az a típus, amelynek hátoldalán koszorúba foglalt görög kereszt látható, előoldalán a hasonlóan kialakított kereszt fölött szárnyas korona lebeg, a világi uralom jelképének mennyei eredetét jelezve egy, a bizánci művészetből jól ismert, de Nyugaton is elterjedt képi eszköz igénybevételével (CNH. I. 209–210., 3. b kép). Ismert olyan pénzveret is, amelynek egyik oldalán hasonló koszorúba foglalt egyenlő szárú kereszt van, a másik oldalán feltűnik a triumfális kettős kereszt képe, ráadásul két példányban, a király képmásának két oldalán (CNH. I. 221., 3. a kép). A király képét közrefogó győzelmi jelvény pár utalhat Nagy Konstantin álmára, és bizonyosan nem független II. András kereszties terveitől, vagy talán az 1217-es hadjárat egyes eseményeitől. Ide tartozhat az is, hogy a keresztiesek akkori püspökének, Jacques de Vitrynek (1216–1240) a pecsétjén a Nap és Hold jelével kiegészített kettős kereszt felirata (*HOC SIGNUM CRUCIS ERIT IN CELO*) nem hagy kétséget az újszövetségi eredetű (Mt 21) jelkép konstantinuszi, triumfális (*in hoc signo vinces*) allúziója vagy aktualizálása felől (4. kép). Jacques de Vitry volt az, aki

¹⁷ Kovács É.: *Signum crucis* i. m. 416. 2. kép.

¹⁸ Kovács É.: *Signum crucis* i. m. 422.

¹⁹ Ld. pl. I. Basileios (867–886), VI. Leó (886–912), II. Basileios (976–1025) aranypénzei; *Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe*. Ausst. Kat. (Hg. Wamser, Ludwig.) (Schriftenreihe der Archäologischen Staatssammlung 4) München, 2004. 56–57.

²⁰ Ld. pl. VI. Leó (886–912) *solidusa*, vagy III. Romanos *miliaresionja* (1035?); *The Glory of Byzantium* i. m. 213, Cat. 147 C, 147 F.

²¹ Schramm, Percy Ernst: *Sphaira, Globus, Reichsapfel. Wanderung und Wandlung eines Herrschaftszeichens von Caesar bis zu Elisabeth II.* Ein Beitrag zum „Nachleben“ der Antike. Stuttgart, 1958. 13–27.; Deér, Josef: *Der Globus des spätrömischen und des byzantinischen Kaisers. Symbol oder Insigne? Byzantinische Zeitschrift*, 54 (1961) 53–85., 291–318.

²² Bertényi I.: *Az Árpád-házi királyok címerei és Aragónia* i. m. 194–197.

²³ CNH. I. 201–207.

²⁴ Kovács É.: *Species* i. m. 341. 2. jegyz.

²⁵ A jeruzsálemi templomról mint szimbolikus formáról és előképről: Bandmann, Günter: *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*. Berlin, 1951. 47–49.; Naredi-Rainer, Paul von: *Salomos Tempel und das Abendland. Monumentale Folgen historischer Irrtümer*. Köln, 1994.

1a

1b

1c

1d

A pecsétfelvételeket Czikkelyné Nagy Erika és Mudrák Attila készítette.

- I. A sávos címerpajzs első alkalmazásai magyar királyi pecséteken:
  - a) Imre király aranybullájának hátoldala, MOL DL 39249.
  - b) II. András aranypecsétjének hátoldala, MOL DL 39250.
  - c) II. András első kettős pecsétjének hátoldala, MOL DL 775.
  - d) II. András második kettős pecsétjének hátoldala, Esztergom, Főkáptalani Levéltár, 24-1-5

2a

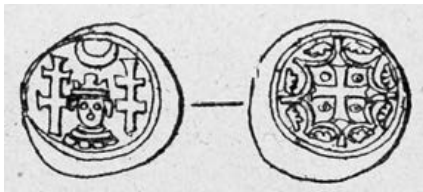
2b

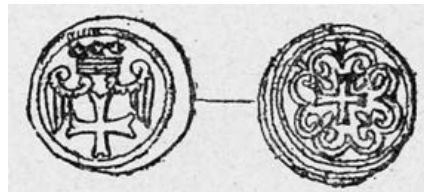
2c

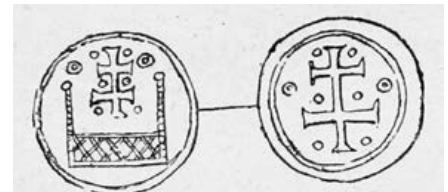
2d

3a

3b

3c

4

2. Glóbuszon emelkedő kettős kereszt: a) Ereկlyetartó Esztergomból (kereszt 12. század, talapzat 14. század első fele) Salzburg, Dommuseum; b) Konstantinosz Porphürogennétosz solidusának hátoldala, 945.; c) Nagy Károly karereklye-tartójának részlete Beatrix császárné ábrázolásával, 1166–1170., Párizs, Musée du Louvre; d) Imre király nagypecséjtjének részlete, Esztergom Főkáptalani Levéltár 24–1–4.

3. Kereszttel díszített magyar pénzérmék a 13. század első feléből: a) IV. Béla címeres denárja (CNH. I. 263–254.); b) II. András címeres denárja (CNH. I. 309.); c) II. András címeres denárja királyalakkal és keresztekkel (CNH. I. 112.); d) II. András denárja kereszttel, koronával és szárnyakkal (CNH. I. 209.); e) II. András denárja a kettős keresztekkel (CNH. I. 179.).

4. Jacques de Vitry, Akkon püspökének pecsétje (S. Paoli 1733.)

5a

5b

5c

6a

6b

6c

8

5. Kettőskeresztes címerpajzsok IV. Béla kori pecsételen: a) IV. Béla első kettős pecsétjének hátoldala Esztergom Prímási Levéltár M 1; b) IV. Béla aranypecsétjének hátoldala, MOL DL 50617.; c) Laszkharisz Mária királyné kettős pecsétjének hátoldala, MOL VI 246.

6. Kettős kereszt glóbuszok 13. századi magyar királyi pecsétje: a) V. István kettős pecsétje, MOL DL 825.; b) IV. László második kettős pecsétje, MOL DL 256.; c) III. András kettős pecsétje, MOL VI 43.

8. IV. Béla denárja hátoldalán töviskoszorús kereszttel (CNH. I. 253.)

7a

7b

7c

7d

7. Töviskoszorúval átfont kettős kereszt 13. századi magyar királyi pecséteken:
- a) V. István kettős pecsétje, 1272, MOL DL 58409.
  - b) IV. László harmadik kettős pecsétje, 1286, Esztergom, Főkáptalani Levéltár Lad. 76.
  - c) IV. László negyedik kettős pecsétje, 1287, MOL DL 959.
  - d) III. András kettős pecsétje, 1290, MOL DL 50544.

III. Honoriusnak írt levelében beszámol az Akkonba érkező kereszties fejedelmek fogadásáról. András király és unokafivére, Lipót osztrák herceg számára 1217. november 3-án a püspök hatásos szcenáriót rendezett, amikor jövetelük céljára utalva ünnepélyes körülmények között a jeruzsálemi pátriárka társaságában bemutatta nekik a Szent Kereszt egy darabját.²⁶

A koszorúba (töviskoszorúba?) foglalt kereszties jelvény és a kettős kereszt összekapcsolása a király képmásával összhangban áll András király egy másik denárján látható, *ANDREAS REX* felirattal is értelmezett, álló királyalakjával, aki egyik kezében kivont kardot, a másikban keresztet tart (CNH. I. 172.). A kettős kereszt-jelvény és a kereszties hadjárat összekapcsolásának még pontosabb kifejezését láthatjuk azokon a pénzekon, amelyek egyik oldalán kettős keresztel díszített kupolás épület, a másik oldalán Jeruzsálemre utaló, széles szárvégű keresztforma látható (CNH. I. 173–174), illetve azokon a magyar vereteken, amelyek egyfelől a diadalmos motívumot önmagában, másfelől a bizánci *Hetoimaszia* trónusa fölött lebegve jelenítik meg (CNH. I. 179–180., 3. c kép). Krisztusnak a 10–11. század óta ismert kettős keresztel ábrázolt trónusa a bizánci ceremóniákból ered, és egyértelműen a Szent Kereszt ereklyekultuszára támaszkodik.²⁷ Az említett pénzérmék *Hetoimaszia* képeinél is a valódi ereklyetárgy jelzésére gondolhatunk.

A kettőskereszties országalma megjelenése Imre király reprezentációjában és annak ábrázolása az 1196-tól kezdve használt nagypecséjtjén nagy hatást gyakorolt a késői Árpád-ház uralmi szimbolikájának fejlődésére. Három olyan további királyi pecsétet ismerünk a 13. századból, amelyen az uralkodó kezében tartott glóbuszon kettős kereszt van (V. István kettőspecséjtje, IV. László 2. kettőspecséjtje, III. András kettőspecséjtje). Aligha vonható kétségbe, hogy ezek a példák a kettőskereszties országalma mint valóságos tárgy, uralkodói jelvény használatát igazolják a magyar királyi reprezentációban, és nem kizárólag Bizáncból átvett ábrázolási szokásra, képi tradícióra vezethetők vissza (6. a–b–c kép). Ez az érv támaszthatja alá Deér Józsefnek a salzburgi keresztel kapcsolatos hipotézisét.

A címerpajzsba foglalt kettőskereszties jelvény képének változatai mögött is valóságos tárgy, speciális kultusztárgy, ereklyekincs, illetve annak talapzatra helyezett foglalata állhat, amely akár a fentiekben említettel azonos is lehet. Az idők folyamán ez a tárgy nemcsak mint címerábra vált közzismertté, hanem az ereklye szétosztása révén formáját megőrizve újabb tárgyak alakjában is továbbterjedhetett. IV. Béla pecsétcímerében a kereszt enyhén szélesedő szárvégű forma, az alsó szárhoz csapot ábrázoló hegyes nyúlvány tartozik, ami a keresztet tartóra helyezésének szokásos módjára utal. Az udvarhoz kötődő ereklyekultusz emlékei közé sorolhatjuk azt a bizánci rekeszszománcokkal díszített kettős keresztet is, amely IV. Béla halála után a magyar kincsár számos darabjával együtt

²⁶ de Vitry, Jacques: Lettres de la Cinquième Croisade. Texte latin établi par R. B. C. Huygens, Trad. par G. Duchet-Suchaux. Brepols, 1998. 80–86.; Vö. *Veszprémi László*: II. András magyar király kereszties hadjárata, 1217–1218. In: Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik. (Szerk. Laszlovszky József–Majorossy Judit–Zsengellér József.) Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 102.

²⁷ Vö. Alföldi, András: Die Geschichte des Throntabernakels. La Nouvelle Clío, Bruxelles, 1950. 537–566.; Lexikon der christlichen Ikonographie. (Hg. Kirschbaum, Engelbert.) IV., 306–314.

kerülhetett Csehországba (ma: Vyšší Brod, ciszterci apátság). A remek darabról nemcsak a magyar művészettörténet-írás tartja úgy, hogy a magyar udvarban készült.²⁸ Magyarországi Mária, Nápoly királynéja hagyatékában is feltűnik egy kettős kereszt alakú ereklyetartó, amelyet bizonyára nem véletlenül Árpád-házi őseinek trónjára szánt unokájára, Károly Róbertre hagyott.²⁹ Az ereklyetartó formájának népszerű jelvénné alakulását a Magyarországon előkerült 13. századi kettőskereszties pecsétgyűrűk tömege is jelzi. Lovag Zsuzsa megállapítása szerint a régióban „a 13. századi pecsétgyűrűk leggyakoribb ábrázolása a kettős kereszt”.³⁰ A kezdetben az uralkodóház jelvényének számító kettős kereszt elterjedt képhagyománnyá válását, a dinasztától való egyre függetlenebb használatát jelzi az is, hogy a 13. század második felében egyházi testületek is kezdték pecsétjeiken alkalmazni.³¹

A kettős kereszt népszerűsége a 13. század második felében az udvar heraldikai reprezentációjában nemcsak töretlen maradt, hanem még egy új elemmel, a töviskoszorú képével is bővült. Az V. István által bevezetett, és aztán mindkét Árpád-házi utódja által követett újítás abban áll, hogy a kereszt alsó szárkeresztződésére fűzve (attól hangsúlyozottan elválaszthatatlanul) megjelenik a *corona spinea* képe, de kizárólag az uralkodók pecsétjén, soha nem a kettős kereszt jelét egyébként szintén használó királynéi pecséteken (7. a–b–c–d kép). Kovács Éva összefüggést látott a dominikális ereklye magyarországi képének kiegészítése és a nápolyi Anjoukkal való 1270-es dinasztikus kapcsolatfelvétel között, amellyel a magyar király nemcsak a nápolyi királlyal, hanem fivérével, a töviskorona-ereklyét őrző IX. Lajos királlyal és utódaival is rokoni kapcsolatot létesített.³² A töviskorona-ereklyéhez azonban már jóval korábban is hozzájuthattak a magyar királyok. Akár abból a darabból is, amelyet Henrik latin császár testvérének, Fülöpnek küldött Namurbe, s ahol a *reliquia* a mai napig ismert a befoglalására készült pazar aranykoronával együtt,³³ s ahonnan a Courtenay-rokonság révén már az 1210-es években érkezhett partikula a magyar udvarba. Lehetséges, hogy a töviskorona V. István korát megelőző megjelenését igazolja a magyar királyok kereszt-ereklye kultuszában IV. Béla egyik denárjának hátoldali veretén a keresztlen átfűzött koszorú parányi ábrázolása (CNH. I. 253., 8. kép). V. István 1270-ben elkészült új pecsétjének kultusztörténeti és ikonográfiai feltételei apja életében már készen állhattak.

²⁸ Frolow, Anatole: La relique de la vraie croix: Recherches sur le développement d'un culte. *Archives de l'Orient Chrétien* 7. Paris, 1961. no. 522.; Wessel K.: i. m., 163–164, Nr. 50; Kovács É.: Árpád-kori ötvösség i. m. 34–35.; Wixom, William D.: Two cloisonné enamel pendants: the New York temple pendant and the Cleveland Enkolpion. In: Byzantine East, Latin West: art-historical studies in honor of Kurt Weitzmann. (Ed. Mouriki, Doula.) Princeton, 1995. 661.; Uő.: Byzantin Art and the Latin West. In: The glory of Byzantium, i. m. 442.

²⁹ Deér, J.: Der Globus i. m. 293–294; Kovács É.: Signum crucis i. m. 421.

³⁰ Lovag Zsuzsa: Árpád-kori pecsétgyűrűk. I. *Folia Archaeologica*, 31 (1980) 228., 3–4. kép.

³¹ Pl. a leleszi konvent 1271 előtt használatba vett hiteleshelyi pecsétjén: Takács Imre: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Bp., 1992. 71–72. 30. sz.

³² Kovács É.: Signum crucis i. m. 421.

³³ Autour de Hugo d'Oignies. Cat. exh. (Ed. Didier, Robert–Toussaint, Jacques.) Musée des Arts Anciens du Namurois, Namur, 2003. 350–353.